

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ, РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ, ТРАНСФОРМАЦІЇ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА КОМПЛІМЕНТАРНІСТЬ

Визначено сутність понять «реформа», «реструктуризація», «трансформація», «інституційна пастка» та їх роль у розвитку соціально-економічних систем. Проаналізовано інституційний вплив на реформування економіки. Встановлено причини виникнення «інституційних пасток» в перехідних економіках, можливості їх уникнення та виходу з них. Обґрунтовано взаємозв'язок між еволюційними і революційними перетвореннями в соціально-економічних системах.

Розвиток суспільно-економічних систем протікає під впливом таких агрегованих факторів, як реформи, реструктуризації й трансформації. Часто ці терміни розглядаються під одним кутом зору і вживаються як синоніми, що породжує помилкове уявлення про процеси здійснюваних і запланованих змін. Хоча зазначені терміни доповнюють один одного, вони мають характерні динамічні особливості, які й зумовили *мету* і заклали підвалини ідеї *статті*.

Реформа (лат. *reforto*) являє собою перетворення існуючої економічної системи, кожного з її найважливіших елементів (продуктивних сил, технологічних, організаційно-економічних відносин, відносин економічної власності та господарського механізму), в об'єктах управління та формі держави, що здійснюється законодавчим шляхом. Реформування включає програму дій для розв'язання системних проблем та унеможливлення їхнього виникнення у майбутньому, запровадження ефективної системи управління соціально-економічними процесами в країні на основі інтегрального поєднання економічної ефективності, ресурсної збалансованості та екологічної безпеки. Кінцева мета будь-якої реформи — зміцнення та оновлення державних засад, що не завжди забезпечує підвищення рівня життя, скорочення державних витрат і збільшення доходів. Результатом реформування мають стати якісні зміни існуючого соціально-політичного устрою [1;2, с. 210].

Реформування держави неминуче передбачає зміну економічних і соціальних інститутів, як одного

з найважливіших чинників економічного зростання, та перебудову методологічної матриці державного управління.

Найважливішим методологічним принципом реформування державного управління є критично-конструктивний аналіз його досягнень і прорахунків та створення досконалішої теоретико-методологічної основи для побудови управління таким чином, щоб воно забезпечувало санацію, оздоровлення і формування деякого ідеалу успішної держави [3]. Складниками такої теоретико-методологічної основи мають стати: об'єктивність та історизм; ціннісний, системно-структурний і фундаментальний підходи; органічна єдність теорії й практики; поєднання критичного, раціонального, конструктивного, історичного та інших підходів

Теорія реформ — відносно новий напрям науки, що формується на засадах основних розділів економічної теорії, включаючи розробки з теорії приватизації, зародження фінансових ринків, дослідження рентоорієнтованої поведінки і корупції. В аналіз залучають й такі неекономічні фактори, як «кредит довіри уряду» і «репутація фірми» [4]. У відповідних емпіричних працях розробляють і використовують індекси лібералізації, корупції, політичної свободи, що характеризують інституціональну структуру економічної системи [5;6].

Оскільки цілеспрямовані заходи щодо різного масштабу реформування проводять за певним планом дій і вони генерують потік інституціональних інновацій, то теорію реформ вважають важливим напрямом інституціональної економіки. Цей напрям науки покликаний створити певний регламент для управління проведенням змін у суспільстві. Показовим прикладом створення такого регламенту стали приписи «Вашингтонського консенсусу», що включають набір з десяти рекомендацій для переходу країн планово-розподільчої економіки до ринкової. Метою його стало схвалення

загальних для більшості розвинених країн принципів економічної політики, які відображали загальну позицію адміністрації США, головних міжнародних фінансових організацій Міжнародного валютного фонду (МВФ) та провідних американських аналітичних центрів [7]. В результаті діяльності Світового банку і МВФ виникла і майже масово поширилась професія експерта по реформах, що є вагомим аргументом на користь необхідності подальшого розвитку загальної теорії реформ.

Таким чином можна стверджувати, що між макроекономічною політикою, формування якої здійснюється на рівні державного управління, та економічними інститутами існує взаємозв'язок. Макроекономічні впливи, спрямовані на посилення ролі ринкових сил і зниження ролі державного сектора економіки, спричинили суттєві зміни інституціональної структури. Водночас основоположні принципи західної економіки виявилися нежиттєздатними і навіть небезпечними. У квітні 2011 р. глава МВФ Домінік Стросс-Кан виступив із заявою, що «Вашингтонський консенсус» з його спрощеною економічною уявою і рецептами не виправдав сподівань і під час світової кризи зазнав руйнації. «У конструюванні нової макроекономічної системи для нового світу маятник відхилиться — принаймні хоча б незначно — від ринку до держави і від порівняно простих речей до речей складніших», — запевнив Стросс-Кан [8].

Проте формування нових інститутів надзвичайно складна справа, а численні спроби запозичення економіками, що розвиваються, західних інститутів, як правило, закінчуються невдачею. Водночас, в процесі реформ, спрямованих на підвищення ефективності економічної системи з'являються стійкі неефективні інститути (норми поведінки, «правила гри» за Т. Вебленом) або *інституціональні пастки*, що сформувалися на основі бартеру, неплатежів, ухилення від податків, корупції [9]. У англійській літературі «інституційна пастка» використовується найчастішим не як «*Institutional trap*», а як ефект блокування (*lock-in effect*). За Норттом, це означає, що одного разу ухвалене рішення важко відмінити [10].

Однією з новацій в теорії реформ є ідея про необхідність цілеспрямованої побудови інституціональних траєкторій, що являють собою опис сукупності інститутів у часі, введення поняття «проміжних інститутів». Стратегія проміжних інститутів включає кероване «вирощування» інститутів, їх *конструювання і трансплантацію*, а також інституційний *експеримент*. Всі чотири елементи можна комбінувати для побудови ланцюжка інститутів, що ведуть до наміченої мети. Проміжні інститути «поєднують»

діючі інститути з найраціональнішими [11, с. 424]. Окремим випадком проміжних інститутів є *допоміжні інститути*, що спеціально створюються для проведення реформ.

Доведено, що водночас з трансакційними витратами, важливу роль для інституціональної динаміки відіграють витрати на проведення інституціональних змін і перехідна рента (дохід), що виникає в приватному секторі у результаті руху до рівноваги після лібералізації реформ.

Успіх реформ значною мірою залежить також від початкового стану економічної системи, тобто від її підготовленості до реформ. Такий висновок зроблено на основі агрегованих індексів. Аналіз інституціональних пасток пояснює цей механізм. Так, у будь-який момент часу можливе існування багатьох альтернативних норм поведінки, яких дотримуються, можуть дотримуватись або повинні дотримуватись значні групи членів суспільства. Різноманітні чинники, що впливають на процес формування інституціональних норм і правил, умовно поділяють на *фундаментальні* — ресурсно-технологічні можливості і макроекономічні характеристики системи; *організаційні* — чинні закони, постанови та інструкції, способи ведення справ і управління трансакціями; *соціетальні*, прикладами яких можуть слугувати очікування, звички, стереотипи мислення і соціальної взаємодії, що склалися у суспільстві й характеризують взаємодії у процесі створення таких «правил гри», норм або обмежень організації взаємин між людьми.

Перехід від однієї норми до іншої пов'язаний з витратами інституціональних змін. При проведенні широкомасштабних змін такі витрати власне як державному бюджету, так і окремим фірмам. До основних витрат інституціональних змін відносять витрати, пов'язані зі складанням проекту змін, «лобіюванням» проекту, створенням і підтриманням проміжних інститутів для реалізації проекту, з реалізацією проекту, адаптацією системи до нового інституту. Будь-які зміни, особливо широкомасштабні, призводять до дезорганізації системи і збільшують витрати адаптації [12]. Між існуючими і впроваджуваними нормами можливе виникнення інституціонального конфлікту, зумовленого появою нежиттєздатних інститутів або появу стійких, але неефективних інститутів, які являють собою одну із форм інституціональних пасток.

Щоб норма поведінки була стійкою, індивідам має бути «невигідно» або «недоцільно» від неї відступати. Така стійкість повинна забезпечуватись механізмом стабілізації — механізмом з негативним

зворотним зв'язком, що спирається безпосередньо на структуру індивідуальних переваг, передбачених законом або звичаєм застосування санкції за відступ від норм, або на ефект координації. Чим послідовніше дотримання норми поведінки у суспільстві, тим більший збиток понесе кожний окремий індивід при відхиленні від цієї норми. Координація дій агентів зменшує трансакційні витрати тих, хто дотримується прийнятої ними норми поведінки, а тому відхилення від неї стає не вигідним.

Важливе значення має також явище *ефекту поєднання* норм поведінки, які лише виникли, з вбудованими в систему іншими нормами. Відмова від дотримання норми тягне за собою ланцюг інших змін і, відповідно, високі (сукупні) витрати інституціональних змін, з підвищенням яких механізм ефекту поєднання сприяє закріпленню норм поведінки.

Ефекти координації й поєднання зменшують трансакційні витрати діючої норми і збільшують витрати її інституціональної зміни. Очевидно, необхідна масштабна заміна фундаментальних чи організаційних чинників, наприклад, радикальне збільшення покарання за відхилення від суспільно ефективної норми. Така стратегія не лише пов'язана з великими витратами. Вона може породжувати несприятливі кумулятивні ефекти.

Механізм *культурної інерції* базується на небажанні індивідів змінювати стереотипи поведінки, які довели свою життєздатність у минулому, що також сприяє закріпленню цих норм. Історія свідчить про безліч невдалих спроб перенесення інститутів від одного культурного середовища до іншого. Не випадково економічні механізми країн, що були відсталими, а нині демонструють стрімке зростання — Японія, Південна Корея, Китай, — принципово відрізняються від своїх американських і європейських прототипів. На протигагу зазначеному, в процесі проведення реформ в Україні, питання про сумісність іноземних інститутів, які пробували емітувати, з українською культурною традицією на державному рівні практично не ставилось. Безумовно, що культурна інерція не могла не вплинути на долю насильно впроваджуваних інституціональних інновацій.

Таким чином, в процесі закріплення норм поведінки зменшення трансакційних витрат супроводжується зростанням витрат інституціональних змін. Ці види витрат змінюються в протилежних напрямках. При зміні норм поведінки відповідні витрати інституціональних змін нерівномірно розподіляються між агентами. Така обставина, а також культурна інерція і невизначеність обсягу витрат інституціональних змін призводять до виникнення груп тиску, які перешкоджають змінам діючих норм.

Головну небезпеку при проведенні реформ становлять інституціональні пастки. Якщо в системі превалювала ефективна норма, то після значного збурення, що не змінює, однак, структур врівноважених множин, вона може попасти в інституційну пастку, і залишиться в ній навіть при знятті збурення. Це типове для процесів формування норм і часткове для інституціональних пасток явище називають *ефектом гістерозису*. Він являє собою одну із форм залежності руху системи від її минулої траєкторії («*path dependence*») [13;14].

Структура стійких норм суттєво залежить від витрат інституціональних змін, наявність яких зумовлює виникнення нових стійких станів — змішаних норм поведінки. У змішаній рівновазі переваги однієї форми над іншою нівелюються із-за витрат на проведення таких змін. При цьому типовою є втрата асимптотичної стійкості при збуреннях, що перевищують певний поріг допустимості. Деякі змішані рівноваги можуть бути ефективними, інші — неефективними, що створюють певний спектр інституціональних пасток.

Зростаючі під дією ефекту поєднання витрати інституціональних змін можуть підтримувати визначально неефективну норму поведінки навіть тоді, коли ефект координації перестає діяти. При попаданні в інституціональну пастку система вибирає неефективний шлях розвитку. Водночас перехід з часом на ефективну траєкторію може виявитися вже нерациональним.

Будь-яке обмеження вільного переміщення ресурсів або рівня цін еквівалентно певній привілеї й породжує додатковий (порівняно з конкурентною рівновагою) *рентний дохід*. При лібералізації економіки деякі агенти отримують можливість вилучати додатковий дохід — *перехідну ренту* — виключно завдяки позиції, яку вони займають. Лібералізація цін ставить в привілейоване положення постачальників дефіцитних товарів, лібералізація зовнішньої торгівлі дає можливість імпортерам і експортерам грати на різниці внутрішніх і світових цін, створення нових ринків валют і цінних паперів забезпечує безліч арбітражних можливостей для банків. Встановлення рівноваги після лібералізації потребує значного терміну. В перехідному режимі приватні фірми отримують рентні доходи, від яких відмовилася держава. Хоча ці доходи з часом зникають, в початковий період вони настільки великі, що зумовлюють фантастично швидке збагачення тих, хто виявився в «потрібний час в потрібному місці». Оскільки механізмів реінвестування доходів ще не було створено, то вони використовувалися незначною групою при-

ватних осіб, головним чином, на споживання, при збідненні основної маси населення.

Результатом лібералізації цін є не лише перерозподіл ренти, від якої відмовилась держава. В перехідному процесі частина ренти втрачається, здійснюється її дисипація. Ресурси витрачаються на забезпечення самого перехідного процесу, пошук рівноваги та належної координації дій економічних агентів [15]. В процесі пошуку частина потужностей не використовується із-за відсутності сировини або попиту на виготовлену продукцію, а частина вироблених товарів не знаходить збуту. Ці втрати являють собою компоненту інституціональних змін і значною мірою зумовлюють згортання виробництва.

Привласненням перехідної ренти, різке зростання диференціації доходів, криміналізація суспільства є характерними ознаками багатьох економік, що реформуються. В результаті створюється передумова для попадання системи в корупційну пастку [16]. Дезорганізація і дисипація ренти стає причиною скорочення виробництва, спричиняє формування інститутів неплатежів і уникнення оподаткування.

Досвід дає можливість передбачити, що з плином часу в економічній системі спонтанно формуються механізми сприяння виходу з інституційної пастки. Якщо ринкова інфраструктура недосконала, і, відповідно, витрати ринкових трансакцій значні, то неминучий процес укрупнення фірм. Такий процес спостерігається практично у всіх «перехідних» економіках, включаючи післявоєнну Японію, Південну Корею, Францію. Нині не стала винятком з цього правила й Україна.

Оскільки поведінка агента формує його *репутацію*, то, відповідно, вона здійснює кумулятивний вплив на його можливості в майбутньому. З часом він отримує переваги перед іншими агентами завдяки високій репутації. Водночас у поведінці агента важливе значення має імітаційна складова — використання стратегій, які з успіхом використовують інші агенти. Безумовно, фундаментальні й організаційні чинники можуть сприяти або перешкоджати спонтанному виходу системи з інституціональної пастки.

Внаслідок ефекту поєднання витрати виходу з інституціональної пастки можуть виявитися настільки великими, що сам вихід виявиться не вигідним. Навіть вибір неефективної траєкторії змусить систему продовжувати рух по ній до розгортання кризи. Неспроможність уряду знайти «пом'якшений», керований вихід з інституціональних пасток є, очевидно, однією з основних причин системних криз, що спостерігаються нині в економіках, що розвиваються, та перехідних економіках.

Великомасштабні реформи здійснюються урядом, тому роль держави в період реформ неминуче зростає. Ця теза набуває значення і в тому випадку, коли реформи спрямовані на децентралізацію управління, і, відповідно, — на зниження ролі держави. Ініціювання реформ дає змогу державі впливати на долі людей і маніпулювати цінностями значно більшою мірою, ніж у стаціонарному режимі. Уряд, що здійснює реформи послаблює не свої власні позиції, а лише позиції своїх послідовників.

Макроекономічна політика впливає на довгострокове економічне зростання тією мірою, в якій вона позначається на формуванні економічних інститутів [17–19]. Проте, проведення реформ, створення нових інститутів потребує ресурсів на відшкодування витрат по проведенню інституціональних змін. Розгляд проекту реформ водночас з іншими можливими напрямками капіталовкладень в межах єдиної задачі оптимізації споживання за певний період дає змогу отримати оптимальну стратегію, яка, як правило, передбачає поступовість будь-яких інституціональних змін. Водночас не можна бути цілком впевненим в тому, що першочерговий план реформ не потребує корегування. Не можна гарантувати, що намічені перетворення не приведуть до інституціональної пастки або не спричинять інституціональних конфліктів. При дуже швидких перетвореннях їхня об'єктивна проміжна оцінка і корекція виявляться неможливими.

Мистецтво реформ — це надзвичайно складна справа. Безумовно, що реформи мають бути добре підготовленими і проведеними в певній послідовності, а тому потребують чіткого визначення етапів процесу реформування з урахуванням реалій ситуації, аби не допустити необгрунтованої поспішності, а то й некомпетентності в цій справі. Підготовленість реформ (за виміром початкового індексу лібералізації), встановлення їх послідовності й темпу мали першочергове значення для успіху процесів реформування в перехідних економіках Східної Європи. Для «запуску» реформ необхідно перевищення порогових значень встановлених параметрів. Так, на ефективність приватизації можна розраховувати лише при досягненні певної критичної маси приватизованих підприємств зі своєю ринковою інфраструктурою. Найважливішим завданням для них стає уникнення інституційних пасток.

Реформа — виключно витратний захід, зазвичай дуже важкий проект з непередбачуваними наслідками. Щоб зважитися на нього, потрібно мати певні підстави, наприклад, знати, що ці реформи вже десь спрацювали, аргументувати ефективність запроваджуваних механізмів.

В період реформ в умовах нестабільності інституціональної структури і змін макросередовища стан підприємств може більшою мірою залежати від випадкових обставин, ніж від якості менеджменту. Тому особливого значення набуває державна промислова політика, спрямована на недопущення банкрутства суб'єктів господарювання і навіть цілих галузей, важливих для національної економіки, які потрапили в тимчасові труднощі. Важливими завданнями промислової політики стає ініціювання і підтримка економічного зростання, стимулювання конкуренції, регулювання експортних та імпорتنих потоків за рахунок митних тарифів і квот. Досвід азійських країн «економічного дива» переконливо свідчить, що втручання держави не повинно обмежуватися ситуаціями неспроможності ринку. Починати реформи слід не з приватизації, а навпаки зі створення (зміцнення ролі) державних підприємств, з формування нових перспективних галузей виробництва, поступової лібералізації зовнішньої торгівлі, зі збереження державного контролю над іноземними інвестиціями, з широкого використання пільгового кредитування й заходів протекціонізму.

Важливим інструментом урядової політики є *індикативне планування* [20;21]. Воно дає змогу інтегрувати різні фрагменти державного регулювання економіки і створювати несуперечливу систему прогнозів, впливів і стимулів, організувати проведення діалогу між різними соціально-економічними й політичними угрупованнями. За умов, коли існує інституціональна нерівновага, лише уряд спроможний приймати ефективні довгострокові рішення. Якщо ж уряд не здатний на проведення таких заходів, то реформи заздалегідь приречені на невдачу. Ні менеджери, ні колективні підприємства, ні приватні підприємці не в змозі забезпечити достатньо тривалий горизонт планування. Не відчуваючи впевненості у майбутньому економічні агенти ставлять перед собою короткострокові задачі, прагнуть до особистого збагачення, а «невидима рука» недосконалого ринку не в змозі перетворити егоїстичну поведінку на суспільно корисну. Індикативне планування покликане пом'якшити цей неминучий прок перехідного періоду.

Як зазначалося, характерною особливістю перехідного періоду в багатьох країнах є формування великих корпоративних об'єднань та фінансово-промислових груп. Вони не лише нівелюють недоліки перехідного періоду, а стають також носіями довгострокового планового горизонту і опорою стратегічному плануванню. Рациональний баланс між антимонопольними заходами, стримуванням діяльності корпорацій та їх підтримкою є неодмінною

умовою успіху довгострокової промислової політики, що дає можливість уникнути інституціональної пастки.

Таким чином, хоча концепція інституціональних пасток і є нейтральною відносно ідеологічної полеміки, вона демонструє помилковість радикальних позицій диригувального і ліберального тлумачення. Практика показує, що саме радикальні рішення найчастіше сприяють виникненню інституціональних пасток. Тому при кожному інституційному перетворенні мають бути прикладені зусилля по їх прогнозуванню і уникненню.

Одна із головних небезпек для реформи полягає в перетворенні перехідних норм в постійно діючі й неефективні в довгостроковій перспективі. Політика протекціонізму, необхідна на певному етапі, може породити неефективну неконкурентоспроможну структуру, підтримувану відповідними лобіюваннями. Щоб не допустити появу інституціональної пастки такого роду, необхідно планувати поступовий демонтаж не ефективного в довгостроковій перспективі інституту. Норма, що вводиться повинна бути тимчасовою і передбачати свою власну автоматичну відміну.

Важливим інституціональним принципом є підтримка різноманітних інституціональних форм. Завжди важко з'ясувати, яке значення має той чи інший інститут для підтримання інституціональної рівноваги, прогнозувати ефективність тієї чи іншої норми в довгостроковій перспективі. Інституційне різноманіття дає більше можливостей для виходу з інституціональної пастки.

Безумовно, що не кожний інститут, результативний в одному культурному середовищі, може ефективно функціонувати в іншому. Слід також враховувати культурну інерцію і ймовірність виникнення інституціонального конфлікту.

Впровадження будь-якої нової конструкції — в т. ч. й інституціональної — потребує часу на її налагодження і адаптацію. Для впровадження інституціональних інновацій, що зачіпають інтереси мільйонів людей, слід мати проект перехідного режиму, включаючи можливість створення проміжних інститутів. Концепція проміжних інститутів спрямована не на боротьбу з інституціональними пастками, що вже з'явилися, а на боротьбу з управлінськими помилками, здатними їх породити. Вона являє собою набір *превентивних* заходів по недопущенню інституційних пасток.

Одна із важливих задач початкового етапу реформ — вилучення перехідної ренти на користь держави з метою недопущення невиннованої диференціації доходів і криміналізації суспільства.

У зв'язку з викладеним, важливого значення набуває створення динамічних моделей попадання системи в інституціональну пастку і виходу з неї, що дасть можливість встановити причини і визначити наслідки інституціональних економічних криз.

Корегування макроекономічної політики держави, передусім змін концептуальних засад реформування на принципах інституціоналізму і соціально спрямованої ринкової економіки, що довели свою життєздатність, високу ефективність та соціальну сприйнятливості, а також зовнішньоекономічної політики в цілому та її експортно-імпоротної складової є передумовою реструктуризації економіки.

Реструктуризація (англ. *restructuring*) — це перебудова структури (лат. *structura* — порядок розташування, будова) чого-небудь. Вона передбачає здійснення глибоких якісних та сутнісних структурних змін на різних рівнях та в усіх підсистемах економічної системи з метою підвищення рівня її функціонування. Головною ознакою реструктуризації стає перебудова економіки, що включає істотні прогресивні зміни у натурально-речовій та вартісній структурах створюваного суспільного продукту. Докорінної реструктуризації потребує економіка, неспроможна увійти до соціально орієнтованого ринку [2, с. 200—203].

Трансформація (лат. *transformatio* — зміна, перетворення) — процес перетворення однієї економічної системи на іншу, що супроводжується відмиранням одних елементів, ознак, властивостей і появою інших [22, с. 903]. В результаті трансформації відбувається послаблення одних типів і форм власності й посилення інших, зміна економічної структури, послаблення дії одних економічних законів і посилення інших, виникнення нової системи.

Трансформації зумовлюються суперечностями, що накопичуються в соціально-економічних системах і викликають каскад мультиплікаційних ефектів, що можуть призвести до кризи. В різних країнах трансформації економічної системи здійснюється різними темпами, що зумовлено низкою загальних і специфічних причин, еволюційних (поступальних) змін на об'єктивній методологічній основі протікання соціально-економічних явищ і процесів, революційних перетворень на суб'єктивних засадах або поєднанням еволюційно-революційних методів. Так, оптимальний для технологічного способу виробництва (у поєднанні продуктивних сил і техніко-економічних відносин) еволюційний шлях розвитку, врешті-решт, завершується науково-технічною революцією. Революційні перетворення в межах технологічного способу виробництва готують підґрунтя для перебудови юридичної власності, трансформації

відносин економічної власності, господарського механізму, передусім пошуку оптимального співвідношення між державним регулюванням і ринковими важелями самоуправління економіки, системи продуктивних сил і техніко-економічного способу виробництва, а також для змін в соціальній, політичній і національній сферах, що передбачає становлення нової економічної системи і нової структури економіки. В інші періоди докорінні зміни цих елементів соціально-економічної системи здійснювати нецільно, що дає підстави для висновку про відсутність різких меж між трансформаціями, що здійснюються еволюційним і революційним методами.

Отже, динамічну основу трансформації, що протікає під впливом різноманітних чинників, насамперед науково-технологічного прогресу і державного регулювання, становить еволюційний розвиток соціально-економічної системи. Водночас в багатьох постсоціалістичних країнах трансформаційні процеси відбуваються без урахування системних характеристик виходу соціально-економічної системи на траєкторію еволюційного розвитку, що базується на теорії соціально інституціональної течії інституціоналізму, необхідності втручання держави в економічні відносини, перетворення її на центр оптимізації економічного і суспільного розвитку. Поширення цієї економічної думки пояснюється зниженням функціональної спроможності ринку, недостатнім його реагуванням на соціальні проблеми (соціальне забезпечення, соціальний захист, справедливий розподіл доходів) і розв'язанням їх у довгостроковій перспективі розвитку суспільства в умовах світової глобалізації, а також потребою стимулювання та впорядкування конкуренції як умов відтворення економічної системи, попередження її негативних результатів.

Тенденції до соціологізації західної економічної науки під впливом змін у ринковій економіці, переорієнтації економічної політики, формування соціального ринкового господарства заклали підвалини для синтезу поглядів, розроблення теорій і концепцій модифікації ринкової економіки на засадах соціальної трансформації соціально-економічних систем (табл.).

Висновки. Реформа являє собою перетворення існуючої економічної системи з метою зміцнення й оновлення державних засад, зміну економічних і соціальних інститутів та перебудову державного управління. Реформування перехідної економіки в результаті різкої зміни макроекономічних умов, як правило, супроводжується виникненням в різних сферах (відносини власності, кредитно-грошова система, структура реального сектора економіки тощо)

Теорії і концепції трансформацій соціально-економічних систем*

Автор	Основні положення
<i>Теорія колективного капіталізму</i>	
Г. Мінз, А. Берлі	Концепція трансформації соціально-економічних систем на засадах розвитку корпоративного підприємництва, топ-менеджменту, втрати власниками контролю над виробництвом, працівниками і споживачами. Проте зростання кількості акціонерних компаній сприяє чисельності акціонерів, серед яких збільшується кількість найманих працівників
<i>Теорія народного капіталізму</i>	
А. Берлі, Т. Карвер, Е. Джонстон	Концепція «дифузії власності» або «демократичного капіталізму», що базується на плюралізмі форм власності за провідної ролі акціонерної власності як свідчення демократизації суспільного устрою, нівелювання конфлікту між працею і капіталом, формування безкласового суспільства
П. Ф. Друкер, Дж. Бернхем, Т. Ніколс	Концепція «управлінської революції» або революції менеджерів на основі відділення влади від власності, яка обґрунтовує перехід влади у корпораціях від власників до управлінців (топ-менеджерів), які керуються суспільними інтересами, а не мотивами отримання максимуму прибутку
С. Кузнець, Дж. К. Гелбрейт, К. Боулдінг, Е. Х. Хансен	Концепція «революції в доходах», що базується на вирівнюванні доходів різних соціальних груп у розвинених країнах ринкової економіки, формуванні кількісно переважаючого за доходами середнього класу
<i>Теорія індустріального суспільства</i>	
П. Ф. Друкер	Концепція суспільних знань базується на твердженні, що системоутворювальними чинниками розвитку є промислова корпорація масового виробництва, профспілки, менеджмент і розвиток людини, а основними — знання, технології та інновації
<i>Теорія суспільного достатку</i>	
Дж. К. Гелбрейт	Концепція соціальної трансформації капіталізму, що обґрунтовує «соціалізацію» ринкового суспільства (високий рівень споживання, відсутність соціальних конфліктів), конвергенцію ринкового і планового господарства на засадах економічного і технологічного зростання; наголошує на необхідності розв'язання проблем духовного й інтелектуального розвитку людини, виключній ролі держави у забезпеченні рівноваги між приватним споживанням і задоволенням суспільних потреб (освіта, охорона здоров'я тощо)
<i>Теорія держави загального добробуту</i>	
А. С. Пігу, К. Боулдінг, Е. Х. Хансен, Дж. Д. Коул, Дж. Стрейчі	Концепція базується на визначенні позитивної сили держави, спрямованої на досягнення соціальної гармонії та загального високого рівня добробуту
<i>Теорія соціального партнерства</i>	
С. Чейз, Дж. М. Кларк, Ф. Перру, П. Ф. Друкер, П. Е. Семюелсон	Концепція ґрунтується на ідеї «класового миру» між працею і капіталом та політиці соціального діалогу, що спроможні забезпечити економічне зростання шляхом укладання колективних трудових договорів і гуманізації трудових відносин. Включає <i>політичну демократію</i> (парламентська форма правління, сильні профспілки, демократизація господарського законодавства та економічної політики); <i>економічну демократію</i> як шлях побудови змішаної економіки, заснованої на плюралізмі форм власності, співіснуванні різних форм управління виробництвом, демократизації державного управління; <i>соціальну демократію</i> , змістом якої є реформування соціальної сфери: проведення активної соціальної політики; забезпечення соціального захисту широких верств населення
<i>Теорія суспільства соціальної гармонії</i>	
Ф. Перру	<i>Концепція доміантної політики</i> базується на відмінностях в обсягах виробництва і капіталу, поінформованості партнерів, належності до різних галузей господарства, формуванні підпорядкованих економічних одиниць та доміантних, які деформують економічний простір, шляхом «ефекту притягання» збільшують масштаби і темпи економічної експансії
	<i>Концепція гармонізованого зростання</i> базується на проведенні економічної політики держави, що включає довгострокове програмування економічного розвитку на основі індикативного планування; заходів для перетворення ринкової економіки на загальну економіку; соціального діалогу між підприємцями і працівниками, виробниками і споживачами (узгодження дій, колективні угоди тощо)
	<i>Концепція суспільства соціальної гармонії</i> базується на створенні типу господарства, в якому враховуватимуться інтереси кожної людини, всіх членів суспільства без винятку, а не окремих осіб чи соціальних груп, де темпи економічного зростання, структура виробництва, основні принципи організації господарства і суспільства підпорядковані вимогам максимальної економічності

* [23, с. 19; 24, с. 7; 25, с. 36; 26; 27, с. 119—120; 28].

«інституційних пасток», до яких відносять бартер, неплатежі, корупцію, уникнення податків і т.д.

За період існування планово-розподільчої економіки в суспільстві сформувалася поведінкова модель, орієнтована на досягнення довгострокових інтересів як в економічній діяльності, так і в повсякденному житті. Невизначеність і нестабільність перехідної економіки кардинально змінюють систему базових цінностей суспільства — довгострокову модель поведінки на короткострокову. Прибуткові короткострокові посередницькі операції переконують економічних агентів відмовитися від моделі, що базується на довгострокових інтересах. Короткострокові інвестиції починають превалювати над довгостроковими, які в більшості випадків не окупаються. В процесі багаторазового переділу власності останнє слово залишається не за тим, хто ефективніше управляє виробництвом або вкладає в нього будь-які засоби, а за тим, хто опинився «в потрібний час в потрібному місці». Для розуміння вигоди від довгострокових інвестицій економічним агентам потрібно більше часу, оскільки між ухваленням рішень новаторами і консерваторами про довгострокові інвестиції і вигодою від них існує значний часовий лаг. Довгострокове інвестування економіки можливе лише після того, як новатори будуть отримувати не разовий, а постійний прибуток. Навіть держава у своїй економічній політиці керується розв'язанням короткострокових проблем, наприклад, покриття дефіциту державного бюджету (отримання «щоб то не стало» зарубіжного кредиту, продаж підприємств, що мають для країни стратегічне значення, підписання не завжди вигідних для країни угод).

Руйнування довгострокової моделі поведінки відбувається одночасно з руйнуванням інституту довіри до держави, системи права, партнерів, навіть сусідів, друзів і родичів. В результаті у суспільстві сформувалася модель, орієнтована на досягнення короткострокових інтересів. Жити «сьогоднішнім днем» стало нормою. Процеси повернення до колишньої моделі пов'язані з великими витратами і стали незворотними, оскільки у ринковому суспільстві за американським зразком, взятим за основу нашими реформаторами, превалює саме короткострокова модель. Причому у нового покоління дана короткострокова модель поведінки закладається вже як база.

При потраплянні в глобальну інституційну пастку ефективний розвиток не стикається з короткостроковою моделлю поведінки. Результатом «інституційних пасток» стало те, що вони хоча й пом'якшують негативні короткострокові наслідки

непідготовлених, швидких перетворень, але водночас перешкоджають довгостроковому економічному зростанню.

В рамках теорії інституціональних змін і теорії трансакційних витрат розглядаються принаймні два можливі виходи з інституційної пастки.

1. *Еволюційний*, при якому умови виходу формуються найекономічнішою системою. Руйнуванню інституційної пастки може сприяти прискорення економічного зростання, системна криза і т.д. Критичний момент (біфуркаційна точка історії) настає, коли трансакційні витрати функціонування неефективної норми перевищать трансформаційні витрати відміни старої норми і/або введення нової норми — організації праці або виробництва. При цьому визначальними величинами стають як витрати на адаптацію нового інституту, так і соціально-економічні наслідки продовження функціонування старої неефективної норми.

2. *Революційний*, при якому ліквідація і заміна неефективної норми відбувається насильницьким шляхом, в результаті реформ, що передбачають зміну культурних цінностей суспільства і проводяться, зокрема, державою, або від її імені окремими групами інтересів. Якщо подібні зміни пов'язані з перерозподілом власності і зачіпають інтереси більшості соціальних груп, то реформи проходять досить повільно, оскільки натрапляють на опір тих прошарків суспільства, чії інтереси притискаються, що неминуче призводить до різкого зростання витрат трансформації. В даному випадку успіх залежить від співвідношення засобів і готовності «йти до кінця» різних груп інтересів.

Еволюційний шлях можливий лише за допомогою держави. Насамперед держава має змінити свою політику з короткострокової моделі розвитку на довгострокову і почати відтворювати свій капітал (більшою мірою людський, оскільки вкладення у виробничий можуть бути здійснені й приватним сектором). В рамках інституційної теорії соціальна сфера багато в чому є визначальною при формуванні «правил гри» в інших сферах. Поки держава не проявить серйозності своїх намірів, економічні агенти відчуватимуть себе невпевнено і не здійснюватимуть довгострокових інвестицій, у всякому разі у вітчизняну економіку, тобто не змінюватимуть свою поведінкову модель з короткострокової на довгострокову. Лише тоді, коли економічні агенти-резиденти почнуть отримувати вигоди від довгострокової моделі, можна чекати й довгострокових іноземних інвестицій.

Витрати виходу з інституційної пастки можна класифікувати таким чином: витрати встановлення

нової норми; витрати подолання культурної інерції (небажання міняти старі стереотипи); витрати, пов'язані з руйнуванням механізму лобювання старої норми; витрати адаптації нової норми до існуючого інституціонального середовища; витрати створення супутніх норм, без яких функціонування нової норми буде неефективне і т.д.

Аналіз формування інституційних пасток підтверджує, що створення «ринкового правового поля» не гарантує виникнення ефективних ринкових інститутів. В період широкомасштабних реформ макроекономічна політика може істотно вплинути на інституціональний розвиток. Проте в даному випадку існує небезпека виникнення ще однієї «інституційної пастки». Якщо мета макроекономічної стабілізації, необхідної для успіху реформ, вступає в конфлікт з інституційними цілями, то завдання реформ стають важкими для вирішення.

Погляд крізь призму теорії інституційних пасток на українську економіку дає змогу зробити висновок, що вона стала «заручницею» системи інституційних пасток, що, значною мірою, виникли в результаті здійснюваної макроекономічної політики, залежності від траєкторії розвитку першої половини 90-х років минулого століття, зумовленої прихильністю до рекомендацій неокласичної школи, під впливом якої відбувалося формування, а за сценарієм — здійснення політики реформ. Під гіпнотичною дією «непогрішності» окремих неокласичних моделей, які не спрацьовують і не можуть спрацьовувати, побудова макроекономічної політики в Україні здійснюється й нині.

Використані джерела

1. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Реформа>.
2. Економічна енциклопедія: у 3-х т. [редкол.: ...С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. — К.: Академія, 2002. — Т. 3. — 952 с.
3. Сурмін Ю.П. Методологічні аспекти реформування державного управління в Україні [Електронний ресурс] / Ю. П. Сурмін. — Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10syppduu.pdf>.
4. *Tirole J.A.* Theory of Collective reputations with applications to the persistence of corruption and to firm quality / *Tirole J. A.* — Institut d'Economie Industrielle, Toulouse, MIT and Ceras, Paris, 1993. — 486 p.
5. *Melo M.* From Plan To Market: Patterns of Transition / *M. de Melo, C. Denizer, A. Gelb* // With World Congress of the International Economic Association (Tunis, 18—22 December, 1995 y.).
6. *Bardhan P.* Corruption and Development: A Review of Issues / *P. Bardhan* // *Journal of Economic Literature*, September. — 1997. — V. XXXV. — PP. 1320—1346.
7. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Вашингтонский_консенсус.
8. *Башкатова А.* Глобализм с человеческим лицом. «Вашингтонский консенсус» не выдержал проверки экономическим

кризисом / *А. Башкатова* // Независимая газета. — 2011. — 6 апр.

9. *Полтерович В.М.* Институциональные ловушки и экономические реформы [Электронный ресурс] / *В. М. Полтерович*. — Режим доступа: http://library.by/portalus/modules/guseconomics/referat_readme.php?subaction=showfull&id=1130505066&archive=&start_from=&ucat=12&.
10. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / *Норт Д.* — М.: Начала, 1997. — 180 с.
11. *Полтерович В.М.* Элементы теории реформ / *Полтерович В. М.* — М.: Экономика, 2007. — 527 с.
12. *Blanchard O.* Disorganization / *O. Blanchard, M. Kremer*. — Preprint. MIT and NBER, October 1996.
13. *Arthur W.B.* Self-Reinforcing Mechanisms in Economics. In: *The Economy as an Evolving Complex Systems* (eds. *P.W. Anderson, K. J. Arrow, D. Pines*), A proceedings volume in the *Sante Fe Institute Studies in the Sciences of Complexity*, 1987, New Mexico / *W. B. Arthur*. — Addison-Wesley Publishing Company, 1988. — P. 9—28.
14. *Arthur W.B.* Increasing Returns and Path Dependence in the Economy / *Arthur W.B.* — Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1994. — 476 p.
15. *Blanchard, O.* «Disorganization» / *O. Blanchard, M. Kremer* // *Quarterly Journal of Economics* — 1997. — 112(4). — P. 1091—1126.
16. *Полтерович В.М.* Факторы коррупции / *В. М. Полтерович* // *Экономика и математические методы*. — 1998. — Т. 34. — Вып. 3. — С. 30—39.
17. *Circumstance and Choice: the Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies* [*Martha de Melo, Cevdet Denizer, Alan Gelb, Stoyan Tenev*]. — The World Bank International Finance Corporation, October, 1997. — 80 p. (Preprint).
18. *Полянський Д.* Інфляція, рецесія і підготовленість реформ в країнах перехідної економіки. — М.: МГУ, 1997. — 124 с.
19. *Rodric D.* Institutions and Economic Performance in East and South-east Asia / *D. Rodric: Round Table Conference* (Tokyo, 16—19 December, 1996 e.). — The Institutional Foundation of Economic Development in East Asia, 1996. — P. 391—429.
20. *Cazes B.* Indicative Planning in France / *B. Cazes* // *Journal of Comparative Economics*. — 1990. — № 4, v. 14. — P. 607—620.
21. *Sato K.* Indicative Planning in Japan / *K. Sato* // *Journal of Comparative Economics* / — 1990. — № 4, v. 14. — P. 625—647.
22. Словник іншомовних слів та термінологічних словосполучень / [уклад. *Л.О. Пустовіт, О.І. Скопненко, Г.М. Сютя, Т.В. Цимбалюк*]. — К.: Довіра, 2000. — 1018 с. — (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
23. *Means G.C.* Pricing Power and the Public Interest / *Means G. C.* — New York: Harper & Brothers, 1962. — 273 p.
24. *Berle A.* The 20-th Century Capitalist Revolution / *A. Berle*. — New York: Harcourt, Brace, 1954. — 192 p.
25. *Drucher P.* America's Next Twenty Years / *P. Drucher*. — New York: Harper & Brothers, 1957. — 326 p.
26. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество / *Гэлбрейт Дж.* — М.: Прогресс, 1969. — 314 с.
27. *Gelbraith John K.* American Capitalism. The Concept of Countervailing Power / *Gelbraith John K.* — Boston, 1958. — 483 p.
28. Теорії системної трансформації капіталізму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://politekonomiya/teoriyi_sistemnoyi_transformatsiyi_kapitalizmu.